

**BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA KATILAN İHTİYAT ZABİTLERİNİN OTOBİYOGRAFİK
KAYITLARINDA OSMANLI-ALMAN İTTİFAKI VE ALMAN SUBAYI İMGESİ***
**OTTOMAN-GERMAN ALLIANCE AND GERMAN OFFICER IMAGE IN AUTOBIOGRAPHICAL
RECORDS OF RESERVE OFFICERS PARTICIPATING IN WORLD WAR I**

RESUL BABAOĞLU**

ÖZ

Birinci Dünya savaşı ile ilgili tarih ve edebiyat alanında geniş bir külliyat oluşmuş durumdadır. Ancak büyük ölçüde resmi kayıtlar, askeri raporlar ve talimatnamelere dayanan askeri tarih araştırmalarının savaştın tüm yönlerine ışık tutabildiğini ileri sürebilmek mümkün değildir. Osmanlı askeri tarihçiliğinde belgelere dayalı araştırmaların tek taraflı ve kısıtlı yaklaşımlarından farklı olarak asker anıları ve günlükleri incelenen konuya yepyeni bir boyut kazandırmaktadır. Bizzat cephede görev almış ve savaştın bütün zorluklarını doğrudan yaşayan ihtiyat subayları tarafından kaleme alınan bu eserlerin bilimsel kesinlik ve doğruluk açısından bazı sakıncalarla malul olsa da yeni bakış açıları sunma potansiyeli taşıdıkları yabana atılmamalıdır. Resmi kayıtlara yansımayan gelişmelerin sıcağına, aşağıdan bir gözle aktarıldığı anı ve günlük türü eserler, daha çok Osmanlı toplumunun kalburüstü-entelektüel diyebileceğimiz eğitilmiş sınıfını oluşturan subaylar tarafından kaleme alınmıştır. Bu araştırmada, Birinci Dünya Savaşı'nda çeşitli cephelerde görev almış Osmanlı subaylarının kaleme aldıkları anı ya da günlükler titiz bir incelemeye tabi tutularak konu ile ilgili çıkarımlarda bulunulmaya çalışılmış ve savaş koşullarında Alman komutanlarının aldıkları riskler ve sergiledikleri yönetim pratikleri Osmanlı subaylarının gözünden aktarılmaya çalışılmıştır. Bunun yanında, vatan savunması derdine düşen Osmanlı subayları ile Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı topraklarındaki cephelerinde bir askeri ittifak sürecinde olan Alman komutanlarının stratejik tavırları arasındaki dikotomiye ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı-Alman İttifakı, Osmanlı subayları, Alman subayları, hatırat, günlük.

ABSTRACT

A large archive has been formed in the field of history and literature related to the First World War. However, it is not possible to suggest that military history investigations based on large-scale official records, military reports and instructions can shed light on all aspects of war. Unlike the one-sided and limited approaches of investigations based on documents in Ottoman military history, military memorials and journals add a whole new dimension to the subject under examination. These works, which have been taken over by the reserve officers who were directly involved in the battlefield and who directly experienced all the difficulties of the war, should not be disregarded regarding that they have the potential to present new perspectives. The developments not reflected in the official records were written down by the officers who constituted the educated class which we can name the intellectuals of Ottoman society into the memoirs and journals. In this research, the memories and journals of the Ottoman officers who worked at various fronts in the First World War were subjected to a rigorous examination and tried to be made an inference about the subject. The risks of the German commanders in the war conditions and the management practices that they exhibited were tried to be conveyed in the eyes of the Ottoman officers. In addition, this study looks into the dichotomy between the Ottoman officers who defended the homeland and the strategic attitudes of the German commanders in the process of a military alliance on the fronts of the First World War in the Ottoman lands.

Keywords: German officers, journals, memoirs Ottoman-German Alliance, Ottoman officers, World War I.

* Bu çalışma, İstanbul Üniversitesi ve Türk Tarih Kurumu tarafından 6-9 Aralık 2017 tarihinde düzenlenmiş olan 100. Yılında I. Dünya Savaşı'nın Hukuki ve Tarihi Yönleri (Alman-Fransız Penceresi) Uluslararası Sempozyumu'nda sunulmuş olan sözlü bildirinin gözden geçirilmiş ve düzenlenmiş halidir.

** Doç. Dr., Siirt Üniversitesi, babaoglu@hotmai.com, ORCID: [0000-0002-8726-904X](https://orcid.org/0000-0002-8726-904X).

Extended Abstract

The issue of modernization of the army in the Ottoman Empire came to the fore as a result of the defeats encountered in the battlefields and the significant expansion of their political influence by the armies of the rival European great states formed by modern methods. It is known that radical measures were taken for the development of the army during the reigns of Selim III and Mahmut II, who were among the Ottoman reformist sultans. It can be said that the military reforms made in this period opened up a space for innovations in education and technology. However, especially the reforms followed in the recruitment methods and undertaken in line with an egalitarian political understanding laid the groundwork for today's recruitment system and contributed to the accumulation of legal legislation in a sense. A modern conscription system, which replaced the old military understanding in which Anatolian peasants were seen as a military depot, and which included all regions of the country and all citizens, developed in parallel with the reformist mentality that started after the Tanzimat Edict and Reform Edicts.

Until the 20th century, various legal arrangements were made for the reserve officer, whose duties remained ambiguous for a long time between the active officers and the low-ranking privates who constitute the top command level of the army. Especially after the 1877-1878 Ottoman-Russian War, the reserve officer, a practice that was applied to fill the officer deficit observed in the army, became an element of the military system as a new military class that took a significant burden of the army. Consisting of the educated and enlightened segments of the society, the reserve officers were composed of people with heterogeneous and diverse lifelines rather than a uniform educational background and social background from which the regular officers came from. This situation added a visible dynamism to the Ottoman army, where almost all of its low-ranking soldiers had a dull education background.

In Turkey, where autobiography texts have attracted a wide interest in historiography in recent years, a serious prevalence is observed in the publication of such texts. Despite the subjective character of autobiographical texts defined as "memory records" or "self-documents", the detailed observations and transmissions presented by these texts have brought a significant dynamism to military historiography. The collective memory of the period in which the reserve officers wrote their memoirs and their evaluations of the First World War, by being influenced to some extent by the political discourse, shed light on many aspects of the war. From a different perspective, the logistical situation and efficiency of the Ottoman army, the autobiographical notes of the reserve officers, which contain evaluations of the command and administration, differ in many respects from the narratives of the staff officers. The reserve officers, who constituted the highly educated human capital of the Ottoman society, evaluated the events from the perspective of a regular soldier in their autobiographical notes, and from time to time made critical evaluations from an outside perspective.

Memoirs and diaries, in which reserve officers tell about the important events they encountered during their military service, can be considered as very important sources in terms of military history studies. Because these texts, which contain more than what military correspondence offers, portray the situation of the army from a humanitarian point of view. As can be seen in the memoirs of the reserve officers who took part in the First World War, the interpretations that state elites are sometimes harshly criticized, the alliance between states is evaluated from various aspects, and more importantly, the results of this alliance relationship in practice are examples of a lively narrative. On the other hand, another striking point in the analyzed memoirs of the reserve officers is that the issues examined were written in a very sincere and critical style. Although the staff officers always preferred a cautious language in the memoirs they published after the end of their professional life, the reserve officers questioned the decisions of the military bureaucracy with an extremely vivid narrative technique.

Different approaches can be observed when the language used and the style preferred by the reserve officers who served in the Ottoman Army during the General War in their memories of the war. Münim Mustafa, who conveyed the attitudes of the Turkish and German officers who had disagreements in the conduct of the military operations on the Çanakkale Front, stood at a very cautious point saying "...since it is a purely scientific matter, apart from our profession and expertise, to talk about whether these attacks are necessary from the point of view of military service, I leave it to the experts to do research and write articles that will enlighten our history on this matter." while evaluating the military attacks on the front. On the other hand, another officer, who worked as a doctor in the army, tactically left Erzurum to the Russians, criticized the German command staff with harsh words

and argued that this was a mistake that history would not forgive.¹ At this point, as Beşikçi underlines, it is necessary to draw attention to the dual character structure of reserve officers participating in the mobilization, as they are both an object of compulsory military service and a member of the command echelon. The reserve officers who had to play the role of a regular soldier, experienced the war process with an outside eye as a military payer. This process was clearly reflected in the autobiographical notes of the reserve officers.

Giriş: Osmanlı Askere Alma Sisteminde İhtiyat Zabitliği

Osmanlı Devleti'nin kurumsal anlamda yeniden yapılanma ya da sık kullanıldığı biçimiyle modernleşme çabaları dâhilinde ortaya çıkan askeri alandaki yenilikler, Avrupa'daki değişime ayak uydurma ve büyük güçler karşısındaki güvenlik kaygılarına dayalı olarak değerlendirilmelidir. Klasik dönemin insan gücüne dayanan ve önemli ölçüde bağlı sancaklardan toplanan askerlerden müteşekkil askeri sistem, birbirinden bağımsız birliklerin lojistik, iase ve sağlık koşulları gibi konularda ortaya çıkan düzensizlik nedeniyle devletin rekabet gücünü zaafa uğratmıştır.² Bu bilinçle hareket eden modernleşme yanlısı yönetici elitler Avrupa askeri sistemine uygun adımlar atmışlardır. 18. yüzyılın başlarından itibaren ordunun modernizasyonu konusunda önemli kararlar alan devlet adamları ordunun taşıyıcı unsuru olan subayların yetiştirilmesine azami ölçüde özen göstermişlerdir. Comte de Bonneval ve Baron de Tott gibi uzmanlara modern askeri mekteplerde subay eğitiminde öncü rol atfedilmiştir. Öncelikle bireysel düzeyde başlatıldığı anlaşılan bu girişimler ilerleyen zamanlarda daha kurumsal dönüşümlere zemin hazırlamıştır.³

Yeniçerilere yeni taktiklerin öğretilmesi ve modern silahların kullanılması konusunda yaşanan zorluklar, III. Selim'i Nizam-ı Cedid ordusunu tesis etmeye sevk eden önemli nedenlerden biridir. Nizam-ı Cedid ordusu kendine has özerk yapıyı yüzlerce yıldır sürdürmeye odaklanan Yeniçeri ordusuna karşı bir alternatif olarak varlığını sürdüremeyip başarısızlıkla sonuçlanmasına karşın, "kanun-ı kadim"i canlandırmayı amaçlayan ılımlı Osmanlı reform düşüncesini devrimci bir anlayış yönünde dönüşüme uğratmıştır.⁴ Askeri modernleşme alanında ilk köklü kararların alındığı II. Mahmud dönemi, 1815 Viyana Kongresi'nden sonra diğer Avrupa devletleri gibi Osmanlı Devleti için de yükselen milliyetçilikler, sanayi devriminin yarattığı ticari rekabet ve sınırların korunması gibi faktörlerin belirleyici olduğu bir dönem olarak anlaşılmalıdır.⁵ 1831 yılındaki Suriye krizinde Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa karşısında varlık gösteremeyeceği anlaşılan Osmanlı ordusunun Avrupai tarzda modernize edilmesi konusunda alınan radikal kararlardan biri de subayların Fransızca dilinde eğitim görmeleri yönünde olmuştur.⁶ II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırarak *Asakir-i Mansure-i Muhammediye* ordusunu kurması salt askeri anlamda uygulamaya sokulan bir yenilik değil, Gültekin Yıldız'ın ifadeleriyle; aynı zamanda *Osmanlı siyasetinin dört meşru aktöründen biri ve sivil kamu hayatının en örgütlü unsuru olan bir kurumun varlığının sona erdirilmesi* suretiyle politik rejimin yapısı da değişime uğratılmıştır.⁷ Bu dönemde ordunun modernizasyonu için atılan önemli adımlardan biri, Prusya'nın Landwehr sistemini temel alan bir ihtiyat ordusu veya milis gücü oluşturulması idi. *Asakir-i Redife-i Mansure* adı verilen ve literatürde *Redif* olarak bilinen bu birlikler her vilayette yaşları 23 ile 32 arasında olan kişilerin görev yaptığı taburlardan oluşuyordu. Savaş zamanında düzenli orduya katılmak üzere göreve çağrılan bu birlikler yılda iki kez eğitime alınmıştır.⁸

Kıta Avrupa'sında Devrim ve Napolyon Savaşlarından sonra zorunlu askerlik hizmetine bağlı olarak oluşturulan kitle orduları askeri organizasyonda köklü dönüşümleri tetiklemiştir.⁹ Esasında Fransız Devrimi'nden sonra başlayan ulus-devlet modelindeki hâkim siyaset düşüncesine göre vatandaşların devlete karşı bir sorumluluğu

¹ *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, Der. (E) Prof. Tbp. Kd. Alb. Metin Özata, Genelkurmay Askeri Tarih ve stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2009, 111.

² Mesut Uyar, Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans*, Oxford: ABD-CLIO, 2009, 126.

³ Dankwart A. Rustow, "Military: Turkey", *Political Modernization in Japan and Turkey*, Ed. Robert e Ward-Dankwart A. Rustow, Princeton&New Jersey: Princeton University Press, 1964, 355.

⁴ Stanford J. Shaw, "The Origins of Ottoman Military Reform: The Nizam-ı Cedid Army of Sultan Selim III, *The Journal of Modern History*, Vol. 37, No. 3 (September 1965), 292.

⁵ Uyar-Erickson, *A Military History*, 129.

J. C. Hurewitz, "The Beginnings of Military Modernization in the Middle East: A Comparative Analysis", *Middle East Journal*, Vol. 22, No. 2, (Spring 1968), 144-158.

⁷ Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset Ordu ve Toplum (1826-1839)*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009, IX.

⁸ Erik Jan Zürcher, "Teoride ve Pratikte Osmanlı Zorunlu Askerlik Sistemi (1844-1918)", *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi 1908-1928*, Çev. Ergun Aydınoglu, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, 155.

⁹ Gültekin Yıldız Ed. *Dünya Savaş Tarihi: Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013, Önsöz.

şeklinde ortaya çıkan zorunlu askerlik olgusu Osmanlı Devleti özelinde askerlik süresi ile ilgili birtakım düzenlemeleri gerekli kılmıştır. 12 yıl askerlik hizmeti öngören Asakir-i Mansure projesi özellikle Müslüman kesimi birçok yönden zarara uğratmıştır. Öte yandan hep aynı yörelerden asker temini yoluna gidilmesi de başlı başına önemli bir sorundu.¹⁰ Tanzimat Fermanı ile birlikte askerliğin zorunlu hale getirilmesiyle beraber askerlik süresi ile ilgili de hüküm konmuş ve askerlik hizmeti vatandaşlar için bir ödev olarak tanımlanmıştır.¹¹ Tanzimat Fermanı ile birlikte nizami askerliğin süresi beş yıl olarak belirlenmiş ve bu sürenin sonunda terhis olanların yedi yıl redif sınıfında hizmet göreceği kararlaştırılmıştır.¹² Yeni düzenlemelerle *Dar-ı Şura-yı Askeri* reorganize edilerek Seraskere bağlı olarak teşkilat ve görevleri genişletilmiştir. 1844 yılında askere alma yöntemi olarak uygulanan ve 20 yaşına gelmiş her Müslüman erkeğin katılması zorunlu tutulan kura uygulamasındaki aksaklıkları gidermek için 1846 yılında Osmanlı Devleti'nin ilk kura kanunu yayınlanmış ve 1847'de yürürlüğe sokulmuştur. *Dar-ı Şura-yı Askeri*'de görüşülüp Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de son şeklini aldıktan sonra padişahın onayından geçen 1846 Kura Kanunu, Osmanlı Devleti'nde askerlik mükellefiyetini etraflı bir şekilde düzenleyen askere alma kanunu olarak yürürlüğe girmiştir.¹³ Bu kanuna göre, askerlikten muafiyet, bedel-i şahsi vergisi, gönüllü askerlik ve kura isabet edenlerin durumu gibi konularda düzenlemeler yapılmıştır.¹⁴ Bu düzenlemeye göre, askerliğin kimler tarafından yapılacağı, askerlik çağı, kura daireleri ile kura meclislerinin oluşturulması, firar ve benzeri meseleler kanuni hükme bağlanmıştır.¹⁵ Bu düzenlemelere rağmen ortaya çıkan boşlukları doldurmak amacıyla 1869 yılında *Kuvve-i Umumiye-i Askeriyeye Dair Nizamname* çıkarılmış ve Osmanlı Devleti'nin kara kuvvetleri "Nizamiye", "Redif" ve "Mustahfiz" olarak üç kısma ayrılmıştır. Her bir sınıfın farklı bir askerlik hizmeti öngördüğü bu düzenleme 17 yıl yürürlükte kalmış ve 1887 yılında yerini *Ahz-ı asker Kanunnamesi*'ne bırakmıştır.¹⁶

Osmanlı Devleti'nde askere alma işleriyle ilgili yapılan düzenlemelerde dikkati çeken bir başka konu da Osmanlı elitlerinin çok dinli ve çok etnili bir nüfustan bir "Osmanlı milleti" yaratma düşünceleriydi. Bilindiği gibi Islahat Fermanı'nda (1856) gayrimüslimlerin askerlik hizmeti karşılığında ödemek zorunda oldukları cizye vergisi kaldırılmış ancak bu uygulama *bedel-i nakdi* şeklinde varlığını sürdürmüştür. Aslında Osmanlı askere alma sistemini gerçek anlamda kapsayıcı bir hale getirme çabaları ancak 1909'da dillendirilmeye başlanmıştır. 1908'de Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesi anayasal haklar ve ödevler kapsamında askerlik hizmetini de gündeme getirmiştir. Bu doğrultuda 7 Ağustos 1909 tarihinde *bedel-i nakdi* uygulamasına son verildiği ve askerlik hizmetinin eşitlik temelinde tüm Osmanlı tebaası için zorunlu hale getirildiği ilan edilmiştir. Ancak bunun gibi yasal düzenlemelerin zorlayıcılığı ve dönemin aydın kesiminin bir silah arkadaşlığı temelinde tüm Osmanlı milletlerini kader birliğine sevk etmeye dönük beklentileri çeşitli nedenlerle hayal kırıklığı ile sonuçlanmıştır.¹⁷ Öte yandan hak ve sorumluluklarda eşitlik prensibiyle ortaya atılan askerlik hizmeti zorunluluğu tüm kesimlerin olumlu karşıladığı bir gelişme olmamıştır. Örneğin Drama Başpiskoposu, Rumların beş yıllık hazırlık evresinden sonra Osmanlı ordusuna yazılmaları ve Rum komutanların emrinde askerlik hizmetini ifa etmelerini istemiştir. Dahası, Rum asıllıların hilal sancağı altında askerlik yapmalarının da hoş karşılanmayacağı belirtilmiş, bu durum da gayrimüslimlerin Osmanlı ordusuna kitlesel olarak katılmalarının ütopyadan ileri gidemeyeceğini göstermiştir.¹⁸

Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen devredeki askere alma yükümlülüğü ve işlemleri açısından tam bir bütünlük sağlanamamıştır.¹⁹ 1914 yılına gelindiğinde 12 Mayıs 1914 tarihini taşıyan yeni bir zorunlu askerlik kanunu

¹⁰ Kemal Beydilli, "1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları Hakkında", 150. *Yılda Tanzimat*, İstanbul: Aydınlar Ocağı, Açık Oturumlar Dizisi 7, 1990, 24.

¹¹ Şakir Adıgüzel, *Türkiye'de Siyasi Hak ve Ödevlerin Tarihsel Gelişim Süreci*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, 2014, 54.

¹² Osman Köksal, *Mükellef-i Askeriye Kanun-ı Muvakkatı 29 Nisan 1330 (Osmanlı Devleti'nde Askere almada Son Durum)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, 1987, 11.

¹³ Musa Çadircı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askere Almada Kura Usulüne Geçilmesi", *Askeri Tarih Bülteni*, S. 18, (Şubat 1980), 62.

¹⁴ Celal Işıklar, *Kamu Hizmeti ve İdari İşlem Alanı Olarak Zorunlu Askerlik*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, 2008, 28.

¹⁵ Faruk Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Askerealma Kanunları (1839-1914)*, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1994, 12.

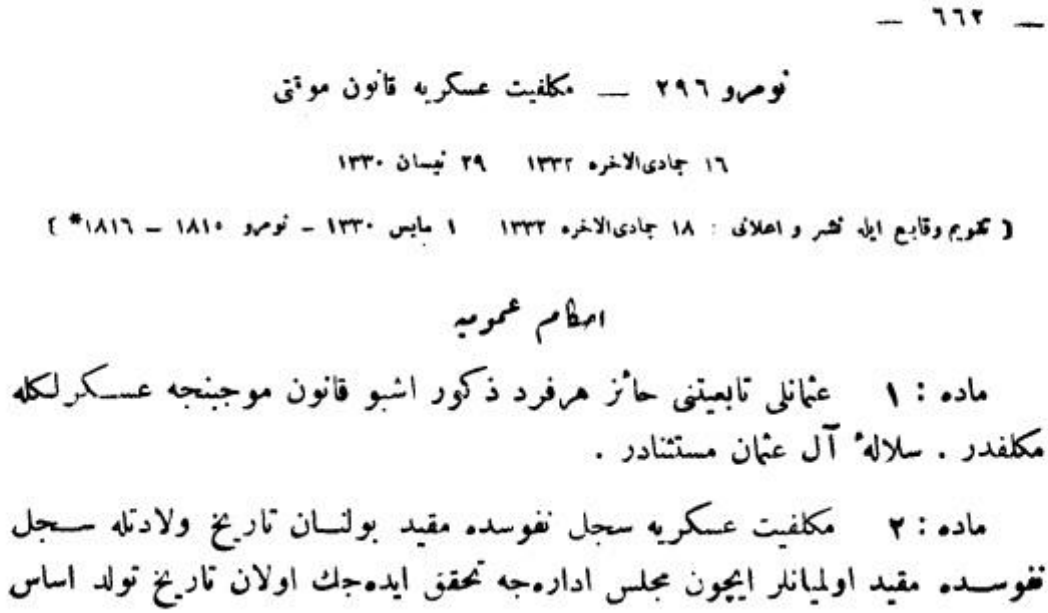
¹⁶ Fahri Çoker, "Tanzimat ve Ordudaki Yenilikler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, (Yay. Yön.), Fahri Aral, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 1264.

¹⁷ Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, 106.

¹⁸ Fikret Adanır, "Non-Muslims in the Ottoman Army and the Ottoman Defeat in the Balkan War of 1912-1913", Ed. Ronald Grigor Suny v.d., *A Question of Genocide Armenians and the Turks at the End of the Ottoman Empire*, Oxford: Oxford University Press, 2011, 116.

¹⁹ Işıklar, *Kamu Hizmeti ve İdari İşlem*, 31.

çıkarılmıştır.²⁰ Kanunun ilk maddesi askerlik hizmeti konusunda vatandaşların kanun önündeki eşitliği esasınca *Osmanlı tabiyetini haiz her ferd zükûr işbu kanun mucebince askerlikle mükelleftir. Sülale-i Ali Osman müstesnadır* hükmü yer almıştır.²¹ Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin seferberlik çağrısı öncesinde yapılan yasal düzenlemelerin diğer bir yönü, bu çalışmanın konusunu oluşturan ihtiyat zabıtları ile ilgiliydi. Ordunun subay ihtiyacının seferberlik durumunda daha da artacağı düşünülendiğinden yükseköğretim kurumlarından mezun olanların daha etkin bir şekilde askere alınıp ihtiyat zabiti (yedek subay) olarak yetiştirilmeleri yoluna gidilmiştir.²² Çanakkale muharebelerinin şiddetlendiği 1915 yılının ortalarında Beylerbeyi'nde faaliyet gösteren Yedek Subay Okulu'nda çavuşken subay niteliği gösteren adaylara küçük rütbelerdeki eksikliklerin giderilmesi amacıyla orduda görev verilmiştir.²³

Resim 1: Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkati²⁴

Günümüzde Türk Silahlı Kuvvetleri'nde yedek subay olarak uygulanmaya devam edilen bu askeri sınıfın nüvesini teşkil eden ihtiyat zabıtlığına Osmanlı Devleti'nde hangi koşullarda başvurulduğu, ne gibi evrimlerden geçtiği ve ihtiyat zabıtlarının bir nevi meslek dayanışmasına gitmeleri ile ilgili en kapsamlı inceleme Beşikçi'ye aittir. Askeri tarih alanında yapılan çalışmalarda son derece yüzeysel bir yaklaşımla ele alınan ihtiyat zabıtlığı daha derinlemesine araştırılmayı bekleyen bir konu başlığıdır. Beşikçi'nin ifadeleriyle; *son dönem Osmanlı tahsilli kuşağının bir nevi ihtiyat zabıtlığı kuşağı olduğu söylenebilir.*²⁵ Her şeyden önemlisi dönemin yükseköğretim seviyesindeki mekteplerinde eğitim görmüş olan ihtiyat zabıtları, askeri mekteplerden mezun olan Osmanlı subaylarına göre son derece heterojen bir gruba oluşturmuşlardır. Farklı toplumsal arka planlara sahip olan ihtiyat zabıtlarının farklı yaşam algılamaları ve gelecek tasavvurları vardı. Bu durum, seferberlik sonrasında çeşitli zamanlarda yazdıkları anı ve günlüklerde ortaya çıkmaktadır. İhtiyat zabıtlığı ilk olarak 1877-78'de Rus orduları karşısında yaşanan hezimetin ardından II. Abdülhamid'in orduda başlattığı yeniden yapılanma sürecinde ortaya çıkan zabıt eksikliğini gidermek için düşünülmüştür. Ordunun modernizasyonu için yardımcı

²⁰ *Düstur*, 29 Nisan 1330/12 Mayıs 1914, II. Tertib, C. 6, 662.

²¹ Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkati, *Düstur*, 29 Nisan 1330/12 Mayıs 1914, II. Tertib, C. 6, 662.

²² Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, 116.

²³ Mehmet Arslan, "Birinci Dünya Harbinde Çanakkale Cephesi'nde Askere Alım İşlemleri ve Askerlerin Cepheye İntikalleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, S. 18, Yıl 13, (Bahar 2015), 231.

²⁴ Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkati, *Düstur*, 29 Nisan 1330/12 Mayıs 1914, II. Tertib, C. 6, 662.

Mehmet Beşikçi, "İhtiyat Zabıtlarından 'Yedek Subaya' Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Zorunlu Askerlik Kategorisi Olarak Yedek Subaylık ve Yedek Subaylar, 1891-1930", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 13, (Güz 2011), 45-89.

bir sınıf olarak düşünülen ihtiyat zabıtlığı Alman Von der Goltz tarafından da olumlu karşılanmıştır.²⁶ Nitekim Osmanlı ordusunun Balkan Savaşları'ndaki etkinliğini değerlendiren yabancı gözlemciler göre, özellikle topçu sınıfındaki ihtiyat zabıtlarının başarılı olmalarının ardında yatan en önemli faktör, Von der Goltz'un reformları sonucunda iyi bir eğitim almaları olmuştur.²⁷ İhtiyat zabıtlarının Osmanlı ordusundaki toplam subay sayısına oranı 1914-1916 arası dönemde yüzde 20'ye çıkmıştır.²⁸ Bu tablonun ortaya çıkmasında en önemli faktör, şüphesiz ki Balkan Savaşları'nda alınan yenilginin sorumlusu olarak görülen ve sayısı 1300'ü bulan subayların tensikat kapsamına alınarak tekaüde ayrılmalardı.²⁹ Bu koşullarda ihtiyat zabıtlarının iyi bir askeri eğitimden geçirilmeleri için 1914 yılındaki seferberlik ilanından sonra *İhtiyat Zabıt Namzedi Talimgâhı* açılmıştır. Aldıkları askeri eğitimin kalitesine ve ordudaki pozisyonlarına rağmen ihtiyat zabıtları muvazzaf subaylar gibi kabul görmemişlerdir. Her ne kadar mülazım-ı sanilik rütbesini elde edebilecek bir pozisyonda olmaları ve değişik tarihlerde yapılan kanuni düzenlemelerle muvazzaflık pozisyonu elde edebilmelerine karşın ihtiyat zabıtları orduda hak ettikleri kıymeti görmediklerinden yakınmışlardır. Birinci Dünya Savaşı'nda ihtiyat zabıtları olarak görev yapan Faik Tonguç bu konudaki düşüncelerini şu sözlerle ifade etmiştir;

"Harbiye talimgâhına ilk zamanlar yüksek okul mezunları alınır, bunlar azaldıkça lise mezunları ve öğrencileri, daha sonra medrese öğrencileri alınmaya başlandı. Ordunun duyduğu ihtiyaç dolayısıyla bir iki aylık yarım yamalak talimden sonra gönderiliyorlardı. Bunların içinde düzenli öğrenim görmüş bilgili gençler, doğru dürüst iki satır yazı yazmaktan aciz softalar da vardı. Bunun için hepimize "fırın işi" adını takmışlardı. Bu, fırına sokulmuş, iyice pişmemiş, ham, hamur, ahlak olarak çıkarılmış, ordu emrine verilmiş demektir. Bizlere bir yüzbaşının yapacağı vazifeler veriliyordu. Bu kadar savaş deneyimi geçirmiştik ama "fırın işi" olmaktan kurtulamamıştık. Bize hala onbaşı, çavuş gözüyle bakıyorlardı, bir nefer tayınıyla yaşamak zorunda bırakıyorlardı."³⁰

Tonguç'un yakınmalarına sebep olan ihtiyat zabıtlarının ordu içerisindeki müphem durumunu düzeltmek adına aslında henüz seferberlik başlamadan evvel birtakım yasal düzenlemelere gidilmiştir. Şuray-ı Devlet Tanzimat Dairesi tarafından hazırlanan kanun layihasına göre İhtiyat Zabıt Mektebi'nden mezun olan ikinci sınıf ihtiyat zabıtlarının muvazzaflığa geçmeleri öngörülüyordu.³¹ Kabul edilen kanun-ı muvakkat 'ın birinci maddesinde; ... *mülğa İhtiyat Zabıt Mektebi'nden ikinci sınıf ihtiyat zabıtlığıyla neş'et edup muvazzaf zabıtlığıyla ordu-yu hümayuna dâhil olmak isteyenler şerait-i atıye dairesinde ve bir def'aya mahsus olarak muvazzaf mülazım-ı saniliğe nakl ve kabul edileceklerdir.*³²

İhtiyat zabıtlığının günümüzdeki uygulaması olan yedek subay sınıfına geçişinin serüveni, her dönemde yeni kanuni düzenlemelerle standart bir sistemin yakalanmaya çalışıldığı çabalarla doludur.

²⁶ Beşikçi, "İhtiyat Zabıtinden' 'Yedek Subaya' Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Zorunlu Askerlik Kategorisi Olarak Yedek Subaylık ve Yedek Subaylar, 1891-1930", 52.

²⁷ Edward J. Erickson, *Defeat in Detail: the Ottoman Army in the Balkans, 1912-1913*, London: Greenwood Publishing Group, 2003, 15. Goltz, 1883'te Osmanlı ordusunun hizmetine girdiğinde Askeri Okullar Nazırlığına atanmıştır. Colmar Von Der Goltz, *Yirminci yüzyılın Başlarında Osmanlı-Alman İlişkileri "Golç Paşa'nın Hatıratı"*, Haz. Faruk Yılmaz, İstanbul: İz Yayıncılık, 2012, 27.

²⁸ Beşikçi, "İhtiyat Zabıtinden' 'Yedek Subaya' Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Zorunlu Askerlik Kategorisi Olarak Yedek Subaylık ve Yedek Subaylar, 1891-1930", 63.

²⁹ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, Çev. Tanju Akad, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003, 28.

³⁰ Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, 54.

³¹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *İ. MMS, 181/22, 4 Ca 1332/31 Mart 1914.*

³² BOA, A. DVN. MKL, 58/49, 11 Ca 1332/7 Nisan 1914. Ayrıca bkz. Beşikçi, "İhtiyat Zabıtinden' 'Yedek Subaya', 60.

tutmaktadır.³⁷ Beşikçi'nin de belirttiği gibi, askeri tarihçilik alanında giderek önem kazanan *hafıza/bellek* çalışmalarında diğer subayların kaleme aldıkları eserler gibi, ihtiyat zabitlerine ait olan anılar da benlik belgeleri (ego documents) olarak kabul edilip son yıllarda sıkça başvurulmuş eserler arasındadır.³⁸ Diğer yandan, İhtiyat zabitlerine ait bu eserler, görev yaptıkları ordudaki erlerin neredeyse tamamının okur-yazar olmayışından dolayı³⁹ ordunun durumunun, cephelerdeki askerlerin yaşam koşullarının ve devletin genel savaş siyasetinin eleştirel bir gözle değerlendirildiği muvazzaf üst rütbeli subaylar dışında kaleme alınan yegâne metinlerdir. Bu metinler savaşın genel seyrini içeren meraklı hikâyelerle örülü anlatılar da sunarlar.⁴⁰

1990'lı yıllardan itibaren dünya ölçeğinde belgesel tarihçiliğin bir ölçüde itibar kaybetmeye başladığı ve sosyal tarihçiliğin revaç bulduğu yeni tarihçilik anlayışının Türkiye'de de yansımaları olmuştur. Sözü edilen yıllarda arşiv fetişizmiyle varılan kesin tarihsel bulguların ve mega söylemlerin yerini otobiyografik anlatılarla desteklenen yeni bakış açıları ve söylemler almıştır. Türkiye'de orta sınıfa mensup okuru hedef alan otobiyografi eserlerine yönelen ilgi, 1990'lı yıllarda bir yayın patlamasına yol açmış, bir anlamda modern Türkiye'nin kuruluşunu hazırlayan sürecin madunların gözüyle okunması tercih edilmeye başlamıştır.⁴¹

Osmanlı subaylarının kaleme aldıkları anıların diğer bir etkisi, Özcan'a göre savaş sonrası dönemde Türkiye'de olumsuz Arap imgesinin oluşması ile ilgilidir. Özellikle Irak Cephesi'ni konu alan hatıratlarda Arap aşiretlerinin savaş karşısındaki tutumu ve Türk askerinin bu cephede karşılaştığı olumsuzluklar anı türü eserlerde son derece canlı bir üslupla anlatılmıştır.⁴² Öte yandan ihtiyat zabitleri bağlamında bakıldığında, toplumun elit-aydın çevresinden gelen bu sınıfın yaşadıkları dönemin siyasi ve askeri gelişmeleriyle ilgili görüşlerini yansıtmaları son derece doğal bir durumdur, zira topyekûn savaş koşullarının siyasi, askeri ve iktisadi meseleler arasındaki sınırları buharlaştırması nedeniyle bu alanlardaki gelişmeler iç içe yaşanmış ve haliyle de bu çalışmanın konusunu oluşturan metinlere de ağırlıklı olarak yansımıştır.⁴³ Bunun yanı sıra, ihtiyat zabitlerine ait hatıratların en vahim sınırlılığı, savaşı tüm sıcaklığıyla ve insani boyutlarıyla betimleyen yönlerine rağmen, olayların bütünlüklü değerlendirmelerine imkân tanıyacak sistemli bir içerikten yoksun oluşudur. Bu eksikliğin giderilmesi adına tarih araştırmalarında elzem olmasına rağmen, bu çalışmanın konusu ve kapsamı gereğince incelenen anı ve günlüklerde yer alan değerlendirmelerin doğruluğunu ölçmeye yönelik karşılaştırmalara gidilmemiştir. Belirtmek gerekir ki, konumuz açısından önemli olan husus bu metinleri kaleme alan ihtiyat zabitlerinin seferberlik süresince ne gibi duygusal hareketlilikler içerisinde olduklarını ortaya koyabilmektir.

Osmanlı-Alman Birleşik Harekâtına Yönelik Gözlemler

İttihat ve Terakki Fırkası'nın Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya ile kurduğu ittifak, akademik ve popüler düzeyde üzerinde en fazla tartışma yürütülen tarihsel konuların başında gelmektedir. Savaşın yenilgiyle sonuçlanması ve devletin sonunu getiren bu ittifak ilişkisinin iyi düşünülmeden uygulamaya konulduğu yönündeki süregelen iddialar akademik tarih yazımında olduğu kadar tarihçiler dışındaki çevrelerin de sıklıkla dillendirdikleri bir konu olmuştur.⁴⁴ Dolayısıyla ihtiyat zabitlerinin de bu konudaki gözlemleri savaş sonrası dönemde oluşmaya

³⁷ Bkz. Hakan Şahin, "Osmanlı-Türk Ordusuna İçeriden Bakış: Asker Anıları (XIX. ve XX. Yüzyıllar)", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C. 20, S. 39, (2015/2), 25.

³⁸ Mehmet Beşikçi, "Askeri Tarihçiliğin Gayri Resmi Kaynakları: Asker Anıları ve Günlükleri", Haz. Cevat Şayin-Gültekin Yıldız, *Osmanlı Askeri Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, 92.

³⁹ Öyle ki, I. Dünya Savaşı sırasında seferberlik ilanından sonra İhtiyat Zabiti Namzetleri Talimğâhına alınan yükseköğretim mezunlarından bazılarının okuma yazma dahi bilmediklerinin anlaşıldığı zamanlar olmuştur. Osmanlı eğitim düzeninin sebep olduğu bu tür aksaklıkların yaşandığı durumlarda söz konusu namzetler kıtalara er olarak gönderilmişlerdir. Bkz. Mesut Uyar, "İhtiyat Zabiti Namzedi Olmak...", *Çanakkale 1915*, S. 16, Yıl 4, (Haziran 2013), 24. Buna karşılık, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Bulgar ordusunda her beş kişiden dördünün okur-yazar olduğuna ilişkin Beşikçi'nin tespiti oldukça sarsıcıdır. Beşikçi, Cihan Harbi'ni yaşamak ve Hatırlamak, 103.

⁴⁰ Bahattin Demirtaş, "Tarih Yazımında Hatırat ve Günlüklerin Yeri ve I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Örneği", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C. 3, S. 1, (Nisan 2017), 178.

⁴¹ Doğan Gürpınar, "The Politics of Memoirs and Memoir –Publishing in Twentieth Century Turkish Studies", *Turkish Studies*, 13:3, 537-557.

⁴² Ahmet Özcan, "Unutulan Cephede unutulmayan Hatıralar: Irak ve Kütü'l Amâre Hatıraları Üzerine Bir Deneme", Haz. Orhan Neçare, *Kütü'l Amâre Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu 28-29 Nisan 2016 Mardin*, Bildiriler, Ankara, 2016, 41.

⁴³ Beşikçi, "Askeri Tarihçiliğin Gayri Resmi Kaynakları: Asker Anıları ve Günlükleri", 96.

⁴⁴ Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya ile kurduğu ittifak konusunda bkz. Gültekin Yıldız, "Birleşik Harekât Tecrübesi Olarak Cihan Harbinin Türk-Alman Askeri İttifakı", Ed. Zekeriya Kurşun, *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, Uluslararası Sempozyum*, 20-21 Kasım 2014, İstanbul, 191-202; H. S. W. Corrigan, "German-Turkish Relations and the

başlayan ittifatçı karşıtı tutum ve politikaları beslemiştir. Öte yandan Osmanlı silahlı kuvvetlerinde görev yapan Alman askeri personelinin sayısının savaşın sonlarına doğru 800'e ulaştığı düşünüldüğünde Osmanlı subay ve diğer alt rütbedeki zabıtların birleşik harekât kapsamında müttefikleriyle ilgili düşünceleri, savaş pratiğinde Alman personelinden sağlanan fayda ya da bu subaylarla hangi ihtilaflara düşüldüğü gibi noktalar resmi belge veya talimnamelerin sağladığının çok ötesinde ayrıntıları içermektedir.

Daha önce de ifade edildiği gibi, seferberlik sonrasında silahaltına alınan ihtiyat zabıtları gerek savaş sırasında günlük şeklinde kayıt altına aldıkları gerekse de savaş sonrasında geçmişin bir muhasebesi kabilinden kaleme aldıkları hatıralarında Osmanlı Devleti'nin savaşa girişini ve Almanya ile kurduğu ittifakı eleştirel bir yaklaşımla değerlendirmişlerdir. 1914 Ağustos'undaki Türk-Alman ittifak antlaşmasını değerlendiren İsmail Hakkı Sunata, Hüseyin Cahit Yalçın'ın bir anısını aktarmıştır. Buna göre, Moda'da Fransız sefirine rastlayan Hüseyin Cahit'in Alman gemilerinin satın alındığı haberini vermesi karşılığında Fransız sefir "Yanlış, siz Goben'i değil, Goben sizi satın aldı" karşılığını vermiştir. Sunata, bu anekdotun devamında, Rus limanlarını bombalayan bu gemilerin tamamen Alman kumandanlar tarafından idare edilmesine içerleyerek; ... *Hiç olmazsa yarı yarıya, o da olmazsa dörtte bir nisbetinde bizim subay ve askerlerden koyarak onlara da bu gemilerin nasıl kullanılacağını öğretmek uygun olmaz mıydı?* sorusunu sormuştur.⁴⁵ Diğer yandan, savaşa girme kararının Osmanlı kamuoyundan gizli bir şekilde verildiğini vurgulayan Sunata, Osmanlı Parlamentosunun kapitülasyonları kaldırma kararına Almanya'nın da itiraz etmesinin ittifakın mantığına ters bir durum olduğunun altını çizmiştir.⁴⁶ Bunun yanında, tarihsel bir kritiği de ihmal etmeyen Sunata, tarih boyunca Nemçeliler (Avusturya) ile Rusların birbirlerine düşman olduklarını ve bu harpte de Osmanlı Devleti'nin taraf tutmasının mantıklı bir tarafının olmadığını düşünen Sunata, *yine de belki bilmediğim bir şeyler vardır*⁴⁷ diyerek bu konudaki değerlendirmesine İngiltere ile devam etmiştir. Bu savaşın İngiltere'yi Osmanlı Devleti'ne düşman hale getirdiği için de endişelerini ifade ederek Bulgaristan'ın savaşa girmesi sayesinde Avusturya topraklarının Çanakkale'ye getirildiğini, ancak bunun karşılığında da Edirne İstasyonu'nun Bulgarlara hudut düzeltme adı altında bırakılmasını sert ifadelerle eleştirmiştir.⁴⁸

Kanal Cephesi ile ilgili görüşlerini aktaran Ali Fuat Erden, Kanal Harekâtı kararının Almanların telkinleri sonucu alınması ve başarı şansının son derece az olmasına karşın Alman General von Kress'in kanalın tehdit edilmesinin bile İngilizler için felaket anlamına geleceği yönündeki görüşleriyle hareket edildiğini ifade etmiştir. Bunun yanı sıra, Almanlara göre, İngilizlerle Türkler arasında kan dökülmesi yoluyla Türk-Alman ittifakının güçleneceği de bir diğer amaçtır.⁴⁹ Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı* adlı eserinde bu hususla ilgili şu ifadelerle yer vermiştir; *Almanların ara sıra birkaç bin Türk feda ederek ve ikide bir Kanal'ı zorlayarak Mısırda mümkün olduğu kadar İngiliz ordusu tutturmak...*⁵⁰ Görüldüğü gibi son derece açık ve samimi ifadelerin yer aldığı bu metinlerde, akademik tarih araştırmalarına göre doğrudan anlatım tekniğine daha sık rastlanmaktadır.

Benzer görüşlere sahip olan Tonguç, Almanların Osmanlı askerlerini diledikleri şekilde kullandıklarını belirterek şu ifadeleri aktarmıştır:

"Avrupalı devlet adamları, o derece bencil, milli menfaatlerine o kadar düşkün insanlardır ki bu uğurda, müttefik ve silah arkadaşı da olsa, başka bir milletin varlığını tehlikeye atabilecek durumlar yaratmakta asla tereddüt göstermediklerini, özellikle Doğu milletlerini ikinci, üçüncü derecede insanlar arasında saydıklarını, bu milletlerin tarihini biraz bilenler, bu milletlerle az çok temasta bulunanlar pek iyi bilirler."⁵¹

Tonguç anlatımlarına benzer aktarımlara Münim Mustafa'nın anılarında da rastlayabilmek olasıdır. Çanakkale Cephesi'ndeki deneyimlerini kaleme alan müellif, Ordu Komutanı Liman von Sanders'ın Seddülbahir'de cereyan eden muharebelerde ağır kayıplar verilmesine rağmen ele geçen taze kuvvetleri muharebe alanına sürmekten

Outbreak of War in 1914: A Re-Assessment", *Past&Present* No. 36, (Apr. 1967), 144-152; Mustafa Aksakal, *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, 135-175.

⁴⁵ İsmail Hakkı Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslar'a Birinci Dünya Savaşı Anıları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005, 26.

⁴⁶ Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslar'a Birinci Dünya Savaşı Anıları*, 37.

⁴⁷ Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslar'a Birinci Dünya Savaşı Anıları*, 82.

⁴⁸ Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslar'a Birinci Dünya Savaşı Anıları*, 194.

⁴⁹ Ali Fuat Erden, *Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003, 111.

⁵⁰ Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, (t.y.), 93.

⁵¹ Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, 20.

bir an bile geri durmamasını hayretle karşılamıştır. Zira *yeni gelen kuvvetler de birkaç saat içinde müthiş zayıf vererek eriyip gidiyordu*.⁵²

Öte yandan, Kanal Cephesi'nde Kont Volfskel adlı Alman kurmay subayının bölgedeki Ermeni ve Dürzi eşkiyalara karşı hayatını tehlikeye atarak başarılı bir mücadele vermesinden sonra Alman komuta merkezi tarafından görevden alınmıştır. Erden'e göre, Volfskel bu başarısını İngilizlere karşı elde etseydi pek takdir edilecek, ancak Ermeni ve Dürziler söz konusu olduğu için böyle bir sonuç çıkmıştır.⁵³ Münim Mustafa'nın Kanal Harekâtı'na ilişkin anlatıları ise meselenin farklı bir boyutuna ışık tutarak Alman subaylarına yönelik hayırhah algılamının da vaki olduğunu ortaya koymuştur. 20-21 Kanun-ı sani 1330/3 Şubat 1915 tarihinde sabaha karşı Kanal'a yönelik başlatılan taarruzun başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Cemal Paşa, von Kres, General von Trommer ve diğer kurmay heyetin yapmış olduğu toplantıda ikinci bir taarruz planı ortaya atılmıştır. Ancak Osmanlı ordusunun o bölgede durmasının açlık ve susuzluk gibi mühim tehlikelere yol açacağından hareketle Trommer Paşa bu fikre sıcak bakmayarak ordunun geri çekilmesi yönünde alınan kararda büyük bir pay sahibi olmuştur. Münim Mustafa'nın anılarında yer verdiği bu anekdot asker anılarında Alman subaylarının her zaman için olumsuz imgelerle anıldığı yönünde bir genellemeye gidilemeyeceğini ortaya koymuştur.⁵⁴ Benzer şekildeki yaklaşıma Tonguç'un anılarında da rastlamak olasıdır. Cepheye sevk edilmek üzere Ulukışla'da konakladıkları sırada Osmanlı ordusunda görev yapan Alman bir doktorla karşılaşmasına yer veren Tonguç, bölgede gözlemediği sefaleti geniş bir şekilde betimledikten sonra Alman doktorun üşenmeden, usanmadan sandıklarını ve kutularını açıp çeşit çeşit ilaçlar çıkardıktan sonra hastaları birer birer muayene etmesini, insanların çibanlarını, yaralarını sarmasını ve "yürekten gelen bir yakınlıkla" öğütlerde bulunmasını tazimkâr ifadelerle aktarmıştır.⁵⁵ Münim Mustafa ve Tonguç'un bu aktarımlarının da açık bir şekilde gösterdiği gibi ihtiyat zabitlerinin yaşam anlatıları özelinde bakıldığında, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Alman İttifakı çeşitli yönleriyle tenkit edilmiş olsa da Osmanlı ordusunda görev alan Alman subay, doktor ve komuta heyetine karşı ön kabullerin belirleyici olduğu bir dışlama ya da şeytanlaştırma durumu söz konusu olmamıştır.

Harb-i Umumi'de Osmanlı ordusunda görev yapan yedek subayların savaş anılarında kullandıkları dil ve tercih ettikleri üsluba bakıldığında farklı yaklaşımlar gözlenebilmektedir. Çanakkale Cephesi'ndeki askeri harekâtların idare edilmesinde zaman zaman fikir ayrılıklarına düşen Türk ve Alman subayların tavırlarını aktaran Münim Mustafa⁵⁶, cephedeki askeri taarruzları değerlendirirken: "... bu taarruzların askerlik nokta-i nazarından lazım olup olmadığı hakkında söz söylemek meslek ve ihtisasımızın haricinde, tamamıyla fenni bir mesele olduğundan bu hususta tarihimizi aydınlatacak tetkikat yapmayı, yazı yazmayı erbabına bırakıyorum" şeklinde son derece ihtiyatlı bir noktada dururken, orduda doktor olarak görev yapan bir başka zabıt, taktiksel olarak Erzurum'u Ruslara terk eden Alman komuta heyetini sert sözlerle eleştirerek bunun tarihin affetmeyeceği bir hata olduğunu öne sürmüştür.⁵⁷ Bu noktada Beşikçi'nin de altını çizdiği gibi, seferberliğe katılan ihtiyat zabitlerinin hem zorunlu askerliğin bir nesnesi hem de komuta kademesinin bir üyesi olmaları dolayısıyla taşıdıkları ikili karakter yapısına dikkat çekmek gerekmektedir. Bir yandan, muvazzaf bir asker rolünü oynamak zorunda kalırken diğer yandan askerlik mükellefi olarak dışarıdan bir gözle savaş sürecini tecrübe etmeleri ihtiyat zabitlerinin otobiyografik notlarına da belirgin bir şekilde yansımıştır.⁵⁸

İhtiyat zabitlerinin eleştirel ifadelerle anlattıkları savaşa dair gelişmeler arasında zaman zaman Türk-Alman ittifakının sorumlusu olan dönemin iktidar elitlerinin aldıkları yanlış kararlar da vardı. Sarıkamış Cephesi'nde hava koşullarının taarruz yapmaya elverişli olmamasına rağmen orduya taarruz emrinin verilmesi Tonguç'a göre, Başkumandan Vekili'nin Berlin'den almış olduğu direktifler neticesindedir. Ayrıca yazar, Doğu Cephesinde Ruslara karşı savaşan Almanların bu yolla Rusların Kafkas Cephesi'ne ağırlık vermelerini amaçladıklarını ifade etmektedir.⁵⁹ Nitekim savaş sonrası dönemde Osmanlı Devleti'nin büyük toprak kayıpları yaşamasına rağmen

⁵² Münim Mustafa, *Cepheden Cepheye, Cihan Harbinde Kanal ve Çanakkale Cephelerine Ait Hatıralarım*, İstanbul: Arma Yayınları, 1998, 49.

⁵³ Erden, *Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları*, 187.

⁵⁴ Münim Mustafa, *Cepheden Cepheye, Cihan Harbinde Kanal ve Çanakkale Cephelerine Ait Hatıralarım*, 27.

⁵⁵ Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, 22.

⁵⁶ Münim Mustafa, *Cepheden Cepheye, Cihan Harbinde Kanal ve Çanakkale Cephelerine Ait Hatıralarım*, İstanbul: Arma Yayınları, 1998, 51.

⁵⁷ *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, Der. (E) Prof. Tbp. Kd. Alb. Metin Özata, Genelkurmay Askeri Tarih ve stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2009, 111.

⁵⁸ Mehmet Beşikçi, *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019, 119.

⁵⁹ Erden, *Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları*, 187.

Almanların bir karış toprak kaybetmediği de üzerinde durulan bir konuydu.⁶⁰ Seferberlik esnasında zabitan arasında kulaktan kulağa yayıldığı anlaşılan Sarıkamış faciasının sorumlusu olarak Enver Paşa'nın itham edilmesi, konuyla ilgili tarihsel algılamının dayanaklarından birini göstermesi açısından önemlidir.⁶¹

Savaş esnasında düşmana esir düşen ihtiyat zabitleri esaret psikolojisi ile kaleme aldıkları günlüklerinde Türk-Alman ittifakının başarıyla sonuçlanacağına kendilerini inandırarak, bu ittifakın sayesinde Osmanlı Devleti'nin elde ettiği avantajları sıralamışlardır. Sibiry'a'da Ruslara esir düşen M. Fuad Tokad, Rus gazetelerinde belirtildiğine göre, Türk-Alman ittifakından hemen sonra Maliye Nazırı Cavid Bey'in Berlin'e giderek 150 milyon istikraz ettiğini ve bu paranın yol, şimendifer, fabrika ve ziraat işlerine harcanacağını ifade etmiştir.⁶² Savaş esnasında Osmanlı Devleti'nin Almanya ile kurduğu ittifaktan sağladığı en önemli avantaj hiç şüphesiz askeri teçhizat, lojistik hizmetleri ve askeri uzman personel konusunda olmuştur. İncelenen anılarda da sıklıkla ifade edildiği gibi, Almanya'nın sahip olduğu sanayi üstünlüğü Osmanlı Devleti'nin savaştaki imdadına yetişmiştir. Konuyla ilgili gözlemlerini aktaran Bolvadinli Mehmet Sinan Bey; *Çanakkale Cephesi'nde düşmanla silah ve mühimmat farkımız kıyas kabul etmez derecede ölçsüz ve hatta hudutsuzdu. Bu durum karşısında duraklama zaruretinde kalıyorduk... Almanya da Romanya topraklarında bir yıldırım taarruzu yaparak Romanya'nın merkezi olan Bükreş'i zapt etmiş ve Balkan hattını açarak trenleri faaliyete geçirmiş ve bize ilk katarla top ve makineli tüfek mermileriyle kazma, çadır, ilaç gibi birçok hayati madde ve malzeme göndermişti. Ve gün geçtikçe Avusturya'dan fertlerle birlikte onbeşlik obüsler, 24'lük motorlu toplar da gelmeye başlamış olduğundan artık Türk ordusu silahlanmış, işin şekli değişmiş bulunuyordu*⁶³ sözleriyle Almanya'nın silah teknolojisindeki üstünlüğünü vurgulamıştır. 23-24 Temmuz 1915 tarihlerinde İtilaf donanmasının Türk siperlerini yoğun top ateşine alması, cephede görev yapan zabitlerin Türk ordusunun yetersizliği karşısında ye'se düşmelerine yol açmıştır.⁶⁴ Buna mukabil Almanya'nın diğer cephelerde de sağladığı askeri olanaklar, Osmanlı kuvvetlerini rahatlatmıştır. İngilizlerin savaş uçaklarını da kullanarak Mezopotamya Harekâtını genişletmeye çalışmaları karşısında Kolordu Komutanı Selahattin Bey'in müracaatı üzerine Sina Cephesi'nde vazife görmekte olan Yüzbaşı Şunis'in kullandığı tek satırlı Alman tayyaresi bölgeye gelerek beş İngiliz tayyaresini havada alt etmiştir.⁶⁵ Alman hava gücünün etkili operasyonlarından biri de Selanik'te gerçekleşmiştir. İngiliz ve Fransızların kontrolünde olan Selanik'te bulunan askeri üslerin bulunduğu noktaların harita üzerinde tespit edilerek Alman kumandanlığına verilmesi üzerine Alman zeplinleri başarılı bir hava harekâtı düzenlemiştir. Fuat Balkan'a göre, bunun gibi başarılı bombardımanlar Bulgaristan'ın savaşa girmesinde etkili olmuştur.⁶⁶

Mısır Cephesi'nde başarılı olunabilmesi için Almanya ile Osmanlı Devleti arasında güvenli bir demiryolu ya da su yolunun açılması gerektiği ileri sürülmüş ve Kanal Harekâtı için de Almanya'dan etki gücü yüksek silahlar talep edilmiştir.⁶⁷ Hicaz Cephesi'nde ise askerlere Almanya'dan getirilen piyade tüfekleri dağıtılmıştır.⁶⁸ Verilen örneklerden de anlaşıldığı gibi, Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'ya cephelerdeki gelişmeler açısından belirleyici bir rol izafe edilmiştir. Irak Cephesi'nde İngilizlere karşı savaşan Muhiddin Erev, Türk toplarının ateş esnasında sürekli bozulduğunu, Alman Krupp topları gibi yaylı olmadığı için de her defasında teklediğini ifade etmiştir. Erev'e göre, Alman mühimmatının kullanılabilmesi için topların namluları da kesilmiş ve böylelikle topların menzili 4,5 km'ye çıkarılabilişken düşmanın atış menzili 7-8 km olduğu için ciddi sıkıntılar yaşanmıştır.⁶⁹

Birinci Dünya Savaşı'nda ihtiyat zabitlerinin anılarına yansıyan önemli bir husus da tarafların yürüttüğü propaganda faaliyetleridir. Bilindiği üzere, Birinci Dünya Savaşı'nda İslam dünyasından destek sağlayabilmek amacıyla İttihatçıların başvurdukları propaganda faaliyetleri savaş sırasında özellikle Hint Müslümanları ile

⁶⁰ Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslar'a Birinci Dünya Savaşı Anıları*, 572.

⁶¹ Süleyman Nuri, *Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine, Uyanan Esirler*, İstanbul: Acar Matbaacılık, 2002, 81.

⁶² M. Fuad Tokad, *Kibrit Kutusundaki Sarıkamış, Sibirya Günlükleri*, Haz. Jack Snowden, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011, 260.

⁶³ Mehmet Sinan Özgen, *Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları*, Haz. Servet Avşar, Hasan Babacan, Muharrem Başar, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, 33.

⁶⁴ Münim Mustafa, *Cepheden Cepheye, Cihan Harbinde Kanal ve Çanakkale Cephelerine Ait Hatıralarım*, 91.

⁶⁵ Özgen, *Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları*, 107.

⁶⁶ Fuat Balkan, "Batı Trakya Cephesi: Hatıralar", Haz. Yusuf Gedikli, *Cephe ve Esaret Hatıraları*, İstanbul: Paraf Yayınları, 2011, 311.

⁶⁷ Erden, *Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları*, 198.

⁶⁸ Mehmet Oral, *Hicaz Çöllerinde Bir Avuç Türk'ün Kahramanlığı, Sarıkamış, Hicaz Cephe ve Esaret Anıları*, Haz. Salih Özkan, Konya: Kömen Yayınları, 2012, 21.

⁶⁹ Muhittin Erev, "Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Hatıraları", Haz. Yusuf Gedikli, *Cephe ve Esaret Hatıraları*, İstanbul: Paraf Yayınları, 2011, 113.

Osmanlı Devleti arasında bir yakınlaşma süreci başlamıştır.⁷⁰ Bunun yanı sıra, Padişah Mehmet Reşat'ın İslam Halifesi sıfatıyla cihat ilan etmesi muhtelif İslam ülkelerinde çeşitli tepkiler doğurmuştur. Cihat ilanının etkisini yaymak adına Mihrace Mahinder Paratap adındaki bir Hindu prensin başkanlığında Hintli Bereketullah, Von Hentisch, Neidermayer ve Yüzbaşı Kazım Beylerden ibaret bir Hint-Türk-Alman heyeti gizlice İran'dan geçerek 2 Ekim 1915 tarihinde Kabil'e ulaşmıştır. Bu heyet Osmanlı Padişahı ve Alman İmparatoru adına Afgan Emirini harbe iştirak etmeye ikna etmeyi amaçlamıştır.⁷¹ Cihat ilanından faydalanmaya çalışan Almanlar, bu tür propaganda faaliyetleriyle Mısır, Hindistan, Yemen, Hicaz, Tunus ve Cezayir'de karışıklıklar çıkarmak istediyseler de umdukları başarıyı elde edememişlerdir.⁷²

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde ordunun modernizasyonu konusu, muharebe alanlarında karşılaşılan yenilgiler ve rakip Avrupalı büyük devletlerin modern yöntemlerle oluşturdukları orduları sayesinde siyasi nüfuzlarını önemli ölçüde genişletmeleri sonucunda gündeme gelmiştir. Osmanlı yenileşme padişahlarından III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde ordunun geliştirilmesi için köklü önlemler alındığı bilinmektedir. Bu dönemde yapılan askeri ıslahatların bir yönüyle eğitim ve teknoloji konusundaki yeniliklere alan açtığı söylenebilir. Ancak özellikle askere alma yöntemlerinde izlenen ve eşitlikçi politik anlayış doğrultusunda girişilen reformlar, günümüz askere alma sistemine zemin hazırlamış, bir anlamda hukuki mevzuat birikimine katkı sağlamıştır. Anadolu köylüsünün asker deposu olarak görüldüğü eski askeri anlayışın yerine ikame edilen ve ülkenin tüm bölgelerini ve tüm vatandaşlarını kapsayan modern bir askere alma sistemi, Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanlarından sonra başlayan reformist zihniyete koşut bir gelişme göstermiştir.

Ordunun üst komuta kademesini oluşturan muvazzaf subaylar ile rütbesiz erler arasında görev alanları uzun bir dönem boyunca muğlak kalmış olan ihtiyat zabitanlığı için 20. yüzyıla kadar çeşitli yasal düzenlemeler yapılmıştır. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra orduda gözlenen subay açığını kapatmak amacıyla başvuru olan ihtiyat zabitanlığı ordunun önemli ölçüde yükünü çeken yeni bir askeri sınıf olarak askeri sistemin bir unsuru olmuştur. Toplumun okumuş ve aydın kesiminden oluşan ihtiyat zabitleri, muvazzaf subayların geldikleri yeknesak bir eğitim geçmişi ve toplumsal arka plandan ziyade heterojen ve çok çeşitli hayat çizgisine sahip insanlardan oluşmuştur. Bu durum, rütbesiz askerlerinin neredeyse tamamının sönük bir eğitim geçmişine sahip olduğu Osmanlı ordusuna gözle görülür bir dinamizm katmıştır.

Son yıllarda otobiyografi metinlerinin tarih yazımında oldukça geniş bir ilgi gördüğü Türkiye'de de bu tür metinlerin yayımlanmasında ciddi bir yaygınlık gözlenmektedir. "Hafıza kayıtları" ya da "benlik belgeleri" şeklinde tanımlanan otobiyografik metinlerin taşıdığı sübjektif karaktere rağmen, bu metinlerin sunmuş olduğu ayrıntılı gözlem ve aktarımlar özellikle askeri tarih yazımına belirgin bir dinamizm kazandırmıştır. İhtiyat zabitlerinin anılarını kaleme aldıkları dönemin kolektif hafızası ve siyasi söyleminin de bir ölçüde etkisinde kalarak Birinci Dünya Savaşı'nı değerlendirmeleri, savaşın birçok yönüne ışık tutmaktadır. Farklı bir pencereden Osmanlı ordusunun lojistik durumu, etkinliği, komuta ve idaresine yönelik değerlendirmeleri içeren ihtiyat zabitlerinin otobiyografik notları birçok açıdan kurmay subayların anlatımlarından ayrılmaktadır. Osmanlı toplumunun yüksek tahsil görmüş beşeri sermayesini oluşturan ihtiyat zabitleri, otobiyografik notlarında muvazzaf bir askere ait bakış açısıyla olayları değerlendirirken zaman zaman da dışarıdan bir gözle eleştirel tarzda değerlendirmeler yapmışlardır.

İhtiyat zabitlerinin askerlik hizmetleri süresince karşılaştıkları önemli olayları anlattıkları anı ve günlükler, askeri tarih çalışmaları açısından oldukça önemli kaynaklar olarak kabul edilebilir. Zira askeri yazışmaların sunduğundan daha fazlasını içeren bu metinler, ordunun durumunu insani bir bakış açısıyla ele almıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda görev alan ihtiyat zabitlerinin anılarında da görüldüğü üzere, zaman zaman devlet elitlerinin sert ifadelerle eleştirildiği, devletler arasındaki ittifakın çeşitli yönleriyle değerlendirildiği ve daha da önemlisi bu ittifak ilişkisinin pratikte hangi sonuçları doğurduğu konusundaki yorumlamalar canlı bir anlatımın örnekleridir. Diğer yandan, ihtiyat zabitlerinin incelenen anılarında göze çarpan bir diğer husus da irdelenen meselelerin oldukça samimi ve eleştirel bir üslupla kaleme alınmış olmasıdır. Kurmay subayların mesleki

⁷⁰ Şule Sevinç Kişi, "Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti ve Türkiye'ye Yardımları (1911-1923)", *CTAD*, Yıl 16, S. 32, (Güz 2020), 751.

⁷¹ Zafer Hasan Aybek, *Yüzyılımızın başındaki Türkiye-Afganistan, Hint, Pakistan Yakınlaşması: Birinci Cihan Harbindeki Temaslar*, Haz. Yusuf Gedikli, *Cephe ve Esaret Hatıraları*, İstanbul: Paraf Yayınları, 2011, 275.

⁷² Özgen, *Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları*, 42.

yaşamlarının bitiminden sonra neşrettikleri anılarında her daim ihtiyatlı bir dili tercih etmelerine karşın ihtiyat subayları son derece canlı bir anlatım tekniğiyle askeri bürokrasinin kararlarını sorgulamışlardır.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Resmi Yayınlar

Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkati, *Düstur*, 29 Nisan 1330/12 Mayıs 1914, II. Tertib, C. 6, 662.

Telif Eserler

Adanır, Fikret. "Non-Muslims in the Ottoman Army and the Ottoman Defeat in the Balkan War of 1912-1913", Ed. Ronald Grigor Suny v.d. *A Question of Genocide Armenians and the Turks at the End of the Ottoman Empire*. Oxford University Press, Oxford, 2011: 113-125.

Adıgüzel, Şakir. *Türkiye'de Siyasi Hak ve Ödevlerin Tarihsel Gelişim Süreci*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, 2014.

Aksakal, Mustafa. *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.

Arslan, Mehmet. "Birinci Dünya Harbinde Çanakkale Cephesi'nde Askere Alım İşlemleri ve Askerlerin Cepheye İntikalleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*. S. 18, Yıl 13, (Bahar 2015) : 219-248.

Atay, Falih Rifki. *Zeytinadağı*. İstanbul: Remzi Kitabevi, (t.y.).

Aybek, Zafer Hasan. *Yüzyılımızın Başındaki Türkiye-Afganistan, Hint, Pakistan Yakınlaşması: Birinci Cihan Harbindeki Temaslar*", Haz. Yusuf Gedikli, *Cephe ve Esaret Hatıraları*. İstanbul: Paraf Yayınları, 2011: 270-278.

Aydın, Faruk. Faruk Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Askerealma Kanunları (1839-1914)*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1994.

Balkan, Fuat. "Batı Trakya Cephesi: Hatıralar", Haz. Yusuf Gedikli, *Cephe ve Esaret Hatıraları*. İstanbul: Paraf Yayınları, 2011: 281-313.

Beşikçi Mehmet. "'İhtiyat Zabıtından' 'Yedek Subaya' Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Zorunlu Askerlik Kategorisi Olarak Yedek Subaylık ve Yedek Subaylar, 1891-1930", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*. S.13, (Güz 2011) : 45-89.

_____. "Askeri Tarihçiliğin Gayri Resmi Kaynakları: Asker Anıları ve Günlükleri", Haz. Cevat Şayin-Gültekin Yıldız, *Osmanlı Askeri Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012: 91-104.

_____. "One War, Multiple Memories: Ottoman Reserve Officers in the First World War", *Archive Orientalni*. Vol. 88, (2020): 309-340.

_____. *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.

Beydilli, Kemal. "1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları Hakkında", *150. Yılda Tanzimat*. İstanbul: Aydınlar Ocağı, Açık Oturumlar Dizisi 7, 1990: 21-28.

Bilgin, Nuri. *Tarih ve Kolektif Bellek*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2013.

Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları. Der. (E) Prof. Tbp. Kd. Alb. Metin Özata, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2009.

Corrigan, H. S. W. "German-Turkish Relations and the Outbreak of War in 1914: A Re-Assessment", *Past&Present*. No. 36, (Apr. 1967): 144-152.

Çadırcı, Musa. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askere Almada Kura Usulüne Geçilmesi", *Askeri Tarih Bülteni*. S. 18, (Şubat 1980), 59-75.

Çoker, Fahri. "Tanzimat ve Ordudaki Yenilikler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. C. 5, (Yay. Yön.), Fahri Aral, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 1264.

Demirtaş, Bahattin. "Tarih Yazımında Hatırat ve Günlüklerin Yeri ve I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Örneği", *Tarih ve Gelecek Dergisi*. C. 3, S. 1, (Nisan 2017): 165-182.

Erden, Ali Fuat. *Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003.

Erev, Muhittin. "Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Hatıraları", Haz. Yusuf Gedikli, *Cephe ve Esaret Hatıraları*. İstanbul: Paraf Yayınları, 2011: 92-159.

Erickson, Edward J. *Defeat in Detail: the Ottoman Army in the Balkans, 1912-1913*. London: Greenwood Publishing Group, 2003.

_____. *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*. Çev. Tanju Akad, İstanbul: Kitap yayınevi, 2003.

Goltz, Colmar Von Der. *Yirminci Yüzyılın Başlarında Osmanlı-Alman İlişkileri "Golç Paşa'nın Hatıratı"*. Haz. Faruk Yılmaz, İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.

Gürpınar, Doğan. "The Politics of Memoirs and Memoir –Publishing in Twentieth Century Turkish Studies", *Turkish Studies*. 13:3, 537-557.

Hurewitz, J. C. "The Beginnings of Military Modernization in the Middle East: A Comparative Analysis", *Middle East Journal*. Vol. 22, No. 2, (Spring 1968): 144-158.

Işıklar, Celal. *Kamu Hizmeti ve İdari İşlem Alanı Olarak Zorunlu Askerlik*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, 2008.

Köksal, Osman. *Mükellef-i Askeriye Kanun-u Muvakkatı 29 Nisan 1330 (Osmanlı Devleti'nde Askerealmada Son Durum)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, 1987.

Kişi, Şule Sevinç. "Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti ve Türkiye'ye Yardımları (1911-1923)", *CTAD*. Yıl 16, S. 32, (Güz 2020), 747-777.

Mustafa, Münim. *Cepheden Cepheye, Cihan Harbinde Kanal ve Çanakkale Cephelerine Ait Hatıralarım*. İstanbul: Arma Yayınları, 1998.

Nuri, Süleyman. *Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine, Uyanan Esirler*. İstanbul: Acar Matbaacılık, 2002.

Oral, Mehmet. *Hicaz Çöllerinde Bir Avuç Türk'ün Kahramanlığı, Sarıkamış, Hicaz Cepheleleri ve Esaret Anıları*. Haz. Salih Özkan, Konya: Kömen Yayınları, 2012.

Özcan, Ahmet. "Unutulan Cepheye Unutulmayan Hatıralar: Irak ve Kütü'l Amâre Hatıraları Üzerine Bir Deneme", Haz. Orhan Neçare, *Kütü'l Amâre Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu*. 28-29 Nisan 2016 Mardin, Bildiriler, Ankara, 2016: 39-59.

Özgen, Mehmet Sinan. *Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları*. Haz. Servet Avşar, Hasan Babacan, Muharrem Başar, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

Rustow, Dankwart A. "Military: Turkey", *Political Modernization in Japan and Turkey*. Ed. Robert e Ward-Dankwart A. Rustow, Princeton&New Jersey: Princeton University Press, 1964: 355.

Shaw, Stanford J. "The Origins of Ottoman Military Reform: The Nizam-ı Cedid Army of Sultan Selim III", *The Journal of Modern History*. Vol. 37, No. 3 (September 1965): 291-306.

Sunata, İsmail Hakkı. *Gelibolu'dan Kafkaslar'a Birinci Dünya Savaşı Anıları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005.

Şahin, Hakan. "Osmanlı-Türk Ordusuna İçeriden Bakış: Asker Anıları (XIX. ve XX. Yüzyıllar)", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*. C. 20, S.39, (2015/2) : 23-56.

Şirin, İbrahim. *Seyahatname, Hatırat ve Mektup*, Ed. Ahmet Şimşek, *Tarih İçin Metodoloji*. Ankara: Pagem Akademi, 2015: 263-274.

Tokad, M. Fuad. *Kibrit Kutusundaki Sarıkamış, Sibiryâ Günlükleri*. Haz. Jack Snowden, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.

Tonguç, Faik. *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedeksubayın Anıları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

Uyar, Mesut. Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans*. Oxford: ABD-CLIO, 2009.

Uyar, Mesut. "İhtiyat Zabiti Namzedi Olmak...", *Çanakkale 1915*. S. 16, Yıl 4, (Haziran 2013): 22-27.

Yıldız, Gültekin Ed. *Dünya Savaş Tarihi: Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

_____. "Birleşik Harekât Tecrübesi Olarak Cihan Harbinde Türk-Alman Askeri İttifakı", Ed. Zekeriya Kurşun, *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, Uluslararası Sempozyum*. 20-21 Kasım 2014, -İstanbul: 191-202.

_____. *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset Ordu ve Toplum (1826-1839)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009.

Zürcher, Erik Jan. "Teoride ve Pratikte Osmanlı Zorunlu Askerlik Sistemi (1844-1918)", *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi 1908-1928*. Çev. Ergun Aydınoglu, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005: 87-104.